

Rum İsyanı ve Fetvalar: İsyan Sırasında Osmanlı Devleti'nin Hukuk İçinde Kalma Çabaları

Zekeriya Kurşun*

Öz

Rum İsyanı sürpriz bir şekilde başlamadı. 1814 yılından 1821 yılına kadar bir hazırlık süreci bulunmaktadır. Osmanlı Devleti gerek Adalar gerek Eflak-Boğdan ve diğer taraflardaki Rumların faaliyetlerini takip etmekle birlikte 1821 Tripoliçe katliamına giden süreci asla tahmin edemedi. Zira Rumlar arasında ne milliyetçiliğin fikri bir arka planı ne de bu anlamda liderlik yapacak isimler görülmemekteydi. Dolayısıyla Devlet, dış tesirlere açık olan Rumlar ile diyalog kapısını açık tutarak, kendi millet sistemi içinde sorunu çözebileceğini zannediyordu. Oysa Rumlar dışarıdan aldıkları dolaylı ve doğrudan destekler sayesinde meseleyi isyana dönüştürme kapasitesine ulaştılar.

Bu tebliğde, bu süreçte Osmanlı Devleti'nin diğer devletler ile görüşmeleri, bu konuda yaptığı resmî açıklamaları, pazarlıkları ve diğer devletlerin yaklaşımları tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Rum İsyanı, Fetva, Osmanlı, Hukuk, Tripoliçe.

The Greek Rebellion and the Fatwas: The Ottoman State's Attempts to Remain within the Boundaries of the Law during the Rebellion

Abstract

The Greek Rebellion did not start surprisingly. It had a preparation process from 1814 to 1821. Even the Ottoman Empire was following the activities of Greeks in the islands, in Wallachia and Moldavia and other parts

* Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, zkursun@fsm.edu.tr ORCID: 0000-0002-4157-6386
DOI:10.37879/9789751758866.2024.109

of Empire; it could not have predicted the process going towards Tripolice Massacre in 1821. For, neither an intellectual background of nationalism nor any figures as leaders were not seen among the Greeks. Therefore, the state has presumed that while keeping the dialog alive with the Greeks who are open to foreign influences, it can solve the problem within the framework of its *millet* system. Whereas, the Greeks reached a capacity to transform the issue into a rebellion thanks to the direct and indirect supports from outside.

This paper will discuss the intercourses of Ottoman state with other states, the official statements on this subject, bargains and approaches of other states.

Keywords: The Greek Rebellion, Fatwa, Ottoman, Law, Tripolitsa.

Giriş

İstanbul'un fethinden itibaren Osmanlı hâkimiyetinde barış içinde yaşayan Rumlar, ticarete ve denizcilikte ilerlemişler, Akdeniz'de irili ufaklı binlerce gemilere sahip olup, büyük ticaret filoları kurmuşlardı. Ayrıca Osmanlı devlet sisteminin içinde dinî inanç ve ritüellerini özgürce yaşayabiliyor, milli adet ve geleneklerini sürdürüyorlardı. Rumlar, Compo Formio (1797) anlaşmasından sonra ticarete Akdeniz'de önemini yitiren Venediklilerin yerini almışlardı. Rumlardan bir kısmı ticarete elde ettikleri ve kendilerine oldukça iyi hayat şartları sağlayan bu sonucu, siyasete aktarmak istediler. Osmanlı (tebaası) vatandaşı olan Rumlar gerek on dokuzuncu yüzyılın başlarında başlayan milliyetçilik akımının etkisi ve gerekse bundan siyasi menfaatler elde etmek isteyen başta Rusya olmak üzere bir kısım Avrupalı devletlerin kışkırtmaları ile isyan ettiler. "Rum İsyanı", Osmanlı Devleti'nde yaşayan Rumların devletten istedikleri herhangi bir siyasi, millî ve dinî talepler ile başlamamıştır. Bu isyan, 1814-1821 tarihleri arasındaki gelişip isyana dönüşmesi, tamamen Osmanlı Devleti'ni köşeye sıkıştırmak isteyen devletlerin kışkırtması ve buna alet olan Rumların Akdeniz'de ürettiği terörle başlamıştır. İsyana hakkında bugüne kadar pek çok araştırmalar yapılmış olduğundan bu çalışmada o detaylara yer verilmeyecektir.¹ Ancak kısaca devletlerin yaklaşımları ve bütün kaynaklarda isyancılar hakkında kullanılan bazı kavramlar hatırlatıldıktan sonra sadece adaları değil, İstanbul'u da tehdit eden bu isyan konusunda Osmanlı Devleti'nin hukuk içinde kalma gayretleri dile

1 Bu konuda daha önce tarafımızdan yayımlanmış olan kitapta çeşitli kaynaklardan istifade ile geniş bilgiler verilmiştir. Bu tebliğ de o çalışmanın sonuçlarından hareketle kaleme alınmıştır. Bk. Zekeriya Kurşun, *Kaptanıderya Nasubzade Ali Paşa ve Rum İsyanı*, İstanbul 2021.

getirilecektir. Bunun için dönemin Osmanlı hukukunun uygulama kaynağı olan “kazâ” (yargı kararı) hükmündeki bağlayıcı fetvalar (şeriata dayandırılan hükümler) kullanılacaktır.

Adalarda ve Akdeniz’de Rum isyanları yeni değildi. Sıcak denizlere inme hayali kuran Rusların teşvikiyle, zaman zaman isyan ediyorlardı. Rusya’nın Rumları tahrik ve desteği oldukça eskilere dayanır. Büyük Petro’dan itibaren Osmanlı topraklarına yönelen Ruslar, bu ilgilerini Çariçe II. Katerina devrinde (1762-1796) Rumlar üzerinden zirveye taşıyacaklardır. Nitekim daha sonraki çarlar da bu geleneği bir miras olarak sürdüreceklerdir. Rusya’nın Rum isyanı konusundaki en erken dönem teşviki Büyük Petro’ya atfedilen 1711 tarihli mektupta görülmektedir. Rum isyanına giden sürecin ilk ve en önemli motivasyonu olan bu mektubun tercümesi Herkül Milas tarafından yayımlanmıştır. Mektubun bir bölümünde şu ifadeler yer almaktadır:

...sizlere bizleri seven metropolitlere, voyvodalara serdarlara, kleftlerin ileri gelenlerine, kapetanyoslara, palıkaryalara ve bizim dinimizde olan bütün Hristiyanlara bu mektubu gönderiyorum...; Türkler inancımızı ayaklar altına almışlardır, kiliselerimizi elimizden almışlardır, manastırlarımızı bozmuşlardır, Roma krallığına son verip bunca kişiyi esir etmişlerdir... ben sizin yardımınıza geliyorum... Türk, İsveç Kralı ile birlik olmuştur, ama benim kılıcım çok adam kesmiştir ... kılıcımın gücüyle rahatınıza kavuşacak ve kurtulacaksınız... Tanrı’nın birliği adına birleşelim, savaşalım, ...namus ve iyi kalpliliği bulalım. Sizlere acıyorum ve kurtarmak ve kilisenizi canlandırmak istiyorum. İnanç adına savaşın... Tanrı’ya şükredelim ve atalarınızın topraklarını almaya çalışalım...²

Moskova Çarı’nın mektubunda Rusların Osmanlı Devleti’ni Küçük Kaynarca Anlaşması’nda (1774) elde ettikleri Ortodoksları himaye hakkından çok önce, Rumlar üzerinden hedef aldıkları açıkça görülmektedir. Milas’ın iddia ettiği gibi Çar’ın mektubunda doğrudan “Yunan ulusçuluğu” kastedilmiyor ve dinî bir çağrı olarak Ortodokslara hitap ediliyordu. Ancak Osmanlı’daki Ortodoks çoğunluğun Rumlar olması mektubun gerçek muhataplarına da işaret etmektedir. Kaldı ki, literatürde “kleftis ve palıkarya” kelimeleri de Ortodoksluktan ziyade doğrudan Rumları işaret ettiği bilinmektedir. Belki Millas’ın haklı olarak söylediği gibi; Çar’ın mektubundan milliyetçilik çıkarmak mümkün olmasa³ bile dinî bir karşıtlığın yani bir Hristiyan-Müs-

2 Herkül Millas, *Yunan Ulusçuluğu’nun Doğuşu*, İstanbul 2020, 5. baskı, s. 169-170.

3 Millas, *age.*, s. 170.

lüman karşıtlığının olduğu apaçıktır. 1814 yılında, Odesa'da iki Rum ve bir Bulgar'ın (Emanuil Ksantos, Nikolaos Skufas, Atanasios Çakalof) "Filiki Eteryaya"⁴ adıyla bir cemiyet kurup Rumları kalkışmaya çağırdığında yine Rusya'nın destek vermesi, bir asır sonra bile Petro'nun mirasının hâlâ takip edildiğini göstermektedir.

Akdeniz'de Rumları sadece Ruslar desteklemiyordu. Diğer devletlerin Akdeniz üzerindeki rekabetleri de onları cesaretlendiriyordu. Napolyon'un beklenmedik Mısır Seferi (1798-1801) Osmanlı Devleti'ni eski müttefiki olan Fransa ile karşı karşıya getirdi. Fransızlara karşı yapılan Osmanlı-Rus-İngiliz (1799-1800) ittifakı (üçlü ittifak) kısa sürede med-cezir yaşayarak bozulunca, Osmanlı Devleti ile Rusya yeniden iki muhasım devlet oldular. Napolyon'un Mısır'ı işgali sonrasında İngilizler, Osmanlı siyasetinde öne çıkmışlardı. Ancak aynı sıralarda Balkanlarda yaşanan hareketlilikte kısmen sessiz kalıp Osmanlı tarafında görünmüş olmakla birlikte, iki taraflı oynuyorlardı. Başka bir ifade ile Akdeniz'de meydana gelen her olayın, müdahale etmeden kendi menfaatlerine uygun gelişmesini bekliyorlardı. İngilizler, Osmanlı Devleti ile yaptıkları ittifakla Mısır'da Fransızlara karşı sağladıkları avantajı, Osmanlı-Rus desteğiyle Mora'nın yakınındaki Yedi Ada'da da elde edeceklerdi. Bu da Rusya ve Fransa'nın yeniden rekabetine sebep olacak ve Akdeniz'de kullanabilecekleri yeni araçlar arayacaklardı. Rus-Fransız Tilsit görüşmelerinde (1807) Fransa İmparatoru'nun tavrı⁵ ve Osmanlı Devleti'nin bölünmesine rıza gösterdiğinin şayi olması iki taraf arasındaki ilişkileri gerginleştirdi. Nihayet İngilizlerin donanmalarıyla devreye girmesi ve Kal'a-yi Sultaniye (Çanakale) Anlaşması (1809) ile Fransa devre dışı kaldı. Bu anlaşmadan sadece altı ay sonra; Osmanlı Devleti Reisulküttabı ile Avusturya elçisi arasında, 3 Haziran 1809 tarihinde yapılan bir görüşmede; Avusturya elçisi ısrarla: "Fransızlar görünüşte Osmanlı Devleti'nin dostu ise de esasında güçlü bir hasmıdır" diyordu. Delil olarak yukarıda sözü edilen görüşmede, Osmanlı Devleti'nin taksimine karar verip Avusturya'ya da bir pay vermesi teklif etmelerini gösteriyordu.

Avusturya elçisinin Fransa hakkında ileri sürdüğü iddialar doğru olsa da Avusturya'nın da geçmişte benzeri projeler içinde olduğu bilinmektedir. 1774 öncesi, Osmanlı'ya karşı oluşmaya başlayan Avusturya-Rusya yakın-

4 Cemiyetin tarihsel kökenleri ve kuruluşu hakkında bk. Yavuz Özdemir-Erol Çiydem, "Osmanlı Coğrafyasında İlk Devrimci Örgüt: Filiki Eteryaya", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C 7, S. 14, Aralık 2017, s. 24-45.

5 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Kamil Kepeci Defterleri (KK.d.), 59, s. 4.

laşması 1781 yılında daha somut bir projeye dönüşmüştü. Avusturya İmparatoru II. Jozef (1741-1790) ile II. Katerina Osmanlı Devleti'ne karşı açılacak muhtemel bir savaşta; Osmanlı topraklarının taksimini öngörmüşlerdi. Buna göre, Balkanlar'da Dinyester Nehri ile Tuna arasında bir Daçya Devleti kurulacaktı. Bu sırada Avusturya'ya Sırbistan, Bosna-Hersek ve Dalmaçya kıyıları ile Eflak'ın bir bölümü verilecekti. Bu ittifakın en çarpıcı noktası ise Osmanlıların İstanbul üzerindeki hâkimiyetinin sonlandırılması halinde Rusya'ya bağlı bir Grek devletinin kurulması planıydı. Dahası, kurulacak bu devletin başına, Katerina'nın torunu III. Konstantin unvanı ile kral yapılacaktı.⁶ Osmanlı Devleti Rum isyanına giden süreci devletlerin bütün bu tavırları ışığında okuyacaktı. Zaten beklenmedik bir zamanda isyanın ortaya çıkması ile birlikte devletin merkezi topyekûn barış halinden savaş durumuna geçerek merkez bürokrasisinin sürekli silahlı olması istenecekti.⁷

Filiki Eterya cemiyetinin faaliyetleri Rus Çarı I. Aleksander (1777-1825) himayesinde -daha sonra Osmanlı baskısı ile görevden alınan- yaveri Aleksandır İpsilanti (Aleksandros İpsilantis) tarafından organize ediliyordu. Bu cemiyet özellikle 1816'dan sonra büyüdü ve Rumların yaşadığı her yerde şubeler açtı.⁸ Rus desteğinin önemli nedenlerinden biri; Osmanlı ile iş birliği yaparak Fransızları Yedi Adalar'dan (İyon Adaları) çıkarıp buraya yerleşen İngiltere'nin, Rusya'nın güneye inme hayallerini engelleme ihtimaliydi. Başka bir ifadeyle, Rusya Akdeniz'deki rekabetin sadece Fransa-İngiltere arasında kalmasını istemiyordu. Rusya Ortodoks Rumlar üzerinden dolaylı da olsa bu rekabetin içinde olduğu mesajını veriyordu. İstanbul'daki Rum Patriği ve ayrıca Eflak Voyvodası bile Rus destekli cemiyete üye olmuşlardı. Filiki Eterya'ya Rum armatörler, korsanlar, toprak sahipleri, çeşitli meslek erbabı ve köylüler de destek veriyorlardı. Rus Ortodoksluğunun etkisinde olan cemiyetin 1821 yılı öncesinde aktif üye sayısı hayli çoğalmıştı.⁹ Bu yüzden onlara sempati ile bakmayan diğer bazı Rum Ortodokslar da kendi aralarında gruplaşmaya ve teşkilatlanmaya başlayınca Akdeniz daha da sıcak hale gelmişti. Böylece sıra planın ikinci aşaması olan büyük bir isyanın hazırlanmasındaydı. Nitekim İpsilanti ve adamları, Rumeli'nde ve akabinde Mora'daki Rumlara dağıttıkları beyannameleriyle Osmanlı idaresine karşı isyan fitilini ateşlediler.¹⁰

6 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1999, s. 17.

7 BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 1317/51338.

8 Mehmed Mansur, *Rum Fetretü Tarihi*, İstanbul 1288/1871, s. 6.

9 Richard Clogg, *Yunanistan'ın Kısa Tarihi*, çev. Dilek Şendil, İstanbul 2018, 2. baskı, s. 45.

10 Şanizade Ataullah Efendi, *Tarih*, III, İstanbul, s. 165.

Ruslar tarafından desteklenip İngilizler tarafından pohpohlanan¹¹ ve çoğunlukla kendileri dışında geliştirilen siyasi söylemlerden istifade eden Rum denizcileri, korsanlığı bir geçim ve kazanç kapısı haline getirmişlerdi. İngiliz denizcisi Amiral Slade'in dediği gibi, yağma ve çapulu serbest ticaret diye adlandıran Rumlar, Akdeniz'de korsanlığı ihya ederek, serbest ticaret güvenliğini sarsmışlardı. Bu yüzden Adalar Denizi ve Akdeniz'deki birçok ada birkaç yıl içinde kaçakçılığın ve yağmacılığın merkezi haline geldi.¹² Akdeniz'e açılan yerli ve yabancı ticaret ve yolcu gemileri Rum korsanlar tarafından yağmalanıyordu. Özellikle hac mevsimi korsanların yağma şölenine dönüyordu. Hacı taşıyan gemilere baskınlar yapılıyor ve ele geçirilen mallar en yakın adalara çıkarılıp pazarlanıyordu. Devletlerin açık veya örtülü destekleri, ilk isyancıların yayımladıkları beyannameleri sürmekte olan deniz yağmacılığına meşruiyet; hatta dinî ve millî bir hava katmıştı. Kimi Avrupa devletleri Rumların denizlerdeki korsanlık ve karadaki yağma ve isyan hareketlerini, Rumların bile henüz isimlendirmedeği biçimde bağımsızlık talebi olarak değerlendiriyorlardı. Avrupalılar gerekli parayı temin etmeleri için Rumların korsanlık yapmalarına ve tüccar gemilerini yağma etmelerine ses çıkartmıyordu. Hatta Osmanlı donanmasının takibinden kurtulmak için Rum gemileri izinli veya izinsiz Avrupalı devletlerin bandırasını çekip Akdeniz'de kolayca korsanlık ve yağma faaliyetlerini sürdürebiliyorlardı.¹³

Adalar Denizi ve Akdeniz'de üç ayrı isyancı grubu ortaya çıkmıştı. Kuzey Mora ve Epir taraflarında eskiden beri karada eşkıyalık yapan ve "Kleptos" (sözlük anlamı hırsızlar)¹⁴ diye şöhret bulan palikaryalar, dağlık kesimlerde haydutluklarına devam ediyorlardı. İkinci grup, Güney Mora'da sürekli asayiş bozan ve korsanlıkla şöhret bulan Manyotlar idi. Üçüncü grup da Osmanlı belgelerinde daha ziyade "izbandit" (İtalyanca: Spandito) diye yer almış olan; Mora yarımadasının doğu kıyısında, Argolit/Argolis körfezi yakınlarındaki Çamlıca (Hydra) Suluca (Spaetza) ve İpsara (Psara) da faaliyet gösteren yağmacı korsanlardı.¹⁵

11 İpsilanti'nin Eflak ve Boğdanda faaliyetleri başlar başlamaz Batı basını konuya yakından ilgi göstermeye ve bazı gazeteler meseleye "Greek Revolution" (Yunan Devrimi) başlığı ile vermeye başlamışlardır... *The Times*, 8 Mayıs 1821.

12 Adolphus Slade, *Kaptan Paşa*, çev. Osman Öndeş, İstanbul 1973, s. 17.

13 Kurşun, *age.*, s. 51.

14 Richard Clogg Kleftisleri şöyle tanımlamaktadır: "Türkokrasi dönemi boyunca kleftler (sözlükteki anlamı hırsızlar) Türklere karşı milliyetçilik öncesi silahlı direnişin gözle görünen ve önemli örneğini oluşturmuşlardı..." Bk. Clogg, *age.*, s. 29.

15 Kurşun, *age.*, s. 52.

Rum isyanına giden süreci ele aldığımız bu kısa özetten de anlaşılacağı gibi mesele, iddiaların aksine, Osmanlı Devleti'nin Rumlara baskı veya zulüm uygulamasından kaynaklanmamıştır. Mesele daha erken devirlerden itibaren Osmanlı Devleti'ni hedef seçen Ruslar ile aralarında rekabet halinde olan diğer devletlerin Akdeniz'deki hesaplaşmaların sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti bir taraftan isyancılara doğrudan veya dolaylı destek veren devletler ile diplomasi yoluyla pazarlık yaparken; diğer taraftan da isyanın ürettiği terör ile hukuk içinde mücadele ediyordu.

1. İsyan Karşısında İlk Fetvalar

Osmanlı Devleti bu gelişmelere meşru talepler değil, doğrudan doğruya kendi mülkünde bir isyan hareketi olarak bakıyordu. Tabii olarak tedbirlerini de cari hukukun isyancılar için öngördüğü yönde alacaktı. Osmanlı Devleti bir taraftan Adalar ve etrafında başlayan kalkışma, yağma ve korsanlığın önünü almak için askerî tedbirler geliştirirken; diğer taraftan da bunun devlette uygulanan İslam hukukuna uygunluğuna önem veriyordu. Gerçi çağının hiçbir hukukunda meşru yönetime karşı silahlı başkaldırı kabul edilen bir şey değildi. Bu konuda Avrupa'da 18 ve 19. yüzyıllarda yaşanan uygulama örnekleri olsa da konumuz dışında kalmaktadır. Burada Osmanlı Devleti'nin isyan devam ederken, zaman zaman yasama kaynağı olan dinî mercilerden talep ettiği kanun hükmündeki fetvalardan örnekler verilecektir.

Rum isyanı karşısında Sultan II. Mahmud'un ilk anda gerekirse bütün Rumların katline kadar sert tedbirlerin alınmasını istediğine dair iddialar çeşitli yerlerde dile getirilmiş ve bazı araştırmalarda tartışılmıştır. Saltanatına ve devletine yöneltilmiş bir tehdit karşısında bu tarz bir tepkinin verilmiş olması olasıdır. Ancak Osmanlı Devleti'nde işler bu şekilde yürümektedir. Sultanın emri bile olsa böyle bir konuda mutlaka hukuki bir dayanak olmalıdır. Zaten adalarda, Rumeli ve Anadolu sahillerinde isyanın genişlemesine ve isyancıların doğrudan Müslüman ahaliyi hedef almalarına paralel olarak merkezde de sesler yükselecektir. Sultanın ilk andaki fevri talebi karşılık bulmayacak; fakat Meclis-i Meşveret toplanıp takip edilmesi gereken siyaset tartışılacaktır. İsyanın resmen ilan edilmesinden takriben bir ay sonra, 26 Nisan 1821'de Meclis-i Meşveret üyeleri Şeyhulislam'ın konağında bir araya gelerek alınabilecek tedbirleri konuşmuşlardır. Gelen raporlar incelendikten sonra Meclisin çoğunluğu meselenin bir iç savaş olduğuna karar vererek isyancılara karşı askerî bir hareketin yapılmasına kanaat getirmişlerdir. Bunun üzerine, fetva emini Üryanizâde Ahmed Esad Efendi meclise çağrılıp kendisinden Osmanlı vatandaşı olan Rumlara karşı savaş ilanı için

fetva talep edilmiştir. Osmanlı İslam hukukuna göre zimmî reaya üzerinde kuvvet kullanılamazdı. Ancak isyan edenler de zimmî hukukun kendilerine yüklediği görevleri terk edip isyana kalkmışlardı. Buna rağmen onlara karşı alınacak askerî tedbirin hukuki bir dayanağı olması gerekiyordu. Meclise çağrılan fetva eminine özgün metinden sadeleştirdiğimiz aşağıdaki açıklama yapıldıktan sonra hukuki cevabı beklenen soru sorulmuştur:

Her tarafta isyana girişen Rum taifesi –maazallah- İslam milletini ayaklar altına alıp ellerinden gelirse tamamıyla ortadan kaldırmak üzere birleşip ittifak ettikleri anlaşılmalı ve ihanetleri ortaya çıkmıştır. Saltanatın bunca nimetlerinden faydalanmış olan zimmî reayanın buna cesaretleri, reaya kanununa ve bütün hükümlerine aykırıdır. Bu tür isyancıların harp halinde olunan kafirler (harbî) hükmünde olup haklarında “harp hali” muamelesi icra edilmesi gerektiği açıktır.

İslam beldelerinden birinde oturan zimmîler idaremize itaatten tamamıyla çıkıp muharebeye girişeler ve pek çok Müslümanı katlederek savaştıkları anlaşılrsa, o taife hakkında savaş hukuku carî olup (harbî), onlar ile savaşıp malları ganimet, kadın ve çocuklarının köle olarak alınması şer’an caiz olur mu?¹⁶

Yapılan açıklama sonrası sorulan soruya fetva emini, bütün fetva örneklerinde olduğu gibi kısa ve net, “*olur*” cevabını vererek, yapılacak askerî hareketin hukuki olacağını beyan etmiştir. Fetvaya daha yakından bakarsak açıkça şu sorulmaktadır: Daha önce kendilerine eman verilmiş, Müslüman beldelerde yaşayan zimmîler silahlı bir şekilde kurulu düzene karşı gelip, öldürüp yağma yapsalar kendilerine “ehl-i harp” yani savaşılan taraf muamelesi yapılabilir mi? Fetvanın özgün metninde bir ayırım daha dikkatleri çekmektedir. İsyancı bölgeleri Müslüman beldeler, yani “Darü’l İslam” olarak tanımlanırken; özellikle Rum milleti için “müttehid ve müttefik” ifadeleri kullanılmaktadır. Bu da fetvanın toplu kalkışmalar için istendiği ve bireysel suçları kapsadığını göstermektedir. Fetva için sorulan soru Osmanlı zimmî sistemini de özetlemektedir. İslam hukukuna göre zimmîlerin can ve mal güvenliği Müslüman devletin zimmeti (garantisi) altındadır. Onlar ehl-i harp, yani kendileri ile savaş halinde olan kâfirler gibi değillerdir. Fetva için soru sorulurken bu hususun vurgulanması özellikle alınacak kararın ve yapılacak uygulamanın hukukileştirilmesi arayışı olarak değerlendirilmelidir. Zira zimmîler “ehl-i eman” (hayat garantisi verilmiş) olarak kabul edildikten sonra “kendi

16 BOA, MD 239, s. 39, hüküm 150.

tercih ve tasarruflarından dolayı” fetva metninde ehl-i harp olarak yorumlanmaktadır. Buna göre; ahdi bozdukları gerekçesiyle tabii olarak zimmî hukukun koruyuculuğundan çıktıklarından dolayı; ehl-i harbe uygulandığı gibi, isyancıların da katl ve esir edilmelerinin yolu açılmaktadır.¹⁷

Devletin aslında farklı yerlerinde dağınık bir şekilde yaşayan ve henüz isyan etmemiş zimmîler üzerinde bu fetva ile psikolojik bir baskının yapılmasının amaçlandığı anlaşılmaktadır. Zira isyan halinde olanların üzerinde fetvanın etkili olmayacağı açıktır. Diğer taraftan bu fetva ile isyancılarla savaşanlara da destek verilmesi amaçlanmıştır. Zira kendi toprakları içinde savaşa giden kumandan veya toplama ulûfeli ve gönüllü askerler savaştıkları isyancı reayaya nasıl davranacaklardır? Devlet adına savaşanların yetki ve sınırları nedir sorularına da cevap verilmiştir. Ancak daha da önemlisi bu ve diğer fetvalar ile devletin egemenliğini hedef alan, ayrıca adalardaki Müslüman ve Yahudileri ortadan kaldırmayı veya göçe zorlamayı amaçlayan isyancılar ile yapılacak muamelede hukuki bir zemin hazırlanmış olmasıdır. Bu tarihten sonra sahada Rum isyanını durdurmak isteyen görevlilerden, halkın can ve mal güvenliği konusunda duyarlı olmaları istenirken; isyancılara da fetvanın öngördüğü tarzda muamele edilmeleri istenecektir. Mesela 2 Ekim 1821 tarihinde donanmaya ve Akdeniz’deki bütün gemi kaptanlarına gönderilen emirde, Mora isyancılarına karşı nasıl davranılacağı konusunda bilgi verilmekteydi. Teslim olanların, kabul edilmesi veya edilmemesi (emân verilip, verilmemesi), isyana devam edenlerin fetvalara uygun cezalandırılmaları, mallarının ele geçirilmesi ve esir alınması konusunda donanma kumandanlarına geniş yetkiler verilirken bile fetva hatırlatılmıştır. Bu durum isyancılar ile mücadelenin hukuk içinde kalınarak yapılmak istendiğini göstermiştir. Aslında bu talep, sadece verilen emirlerde kalmamış, devlet de takibini de sıkı bir şekilde yapmıştır. Kalkışma ve isyanın getirdiği tepkiler, isyanı bastırmakla görevli asker ve gönüllülerin muhtemel aşırılıkları da göz önünde bulundurularak, uygulamaların hukuk içinde yapılması ve özellikle isyancı olmayan veya isyancı kabul edilse bile kendilerine eman verilenlerin mağdur edilmemesi için askerî kumandan, yerel idareciler ve kadırlara pek çok emirler gönderilmiştir. İsyancı Rumlar için çıkarılan bu ilk fetva akabinde bunu fırsata çevirmek ve fetvanın isyan bölgesi dışındaki bütün Rumları kapsadığı iddiasıyla masum halkı hedef almak isteyenler de olmuştur. Devlet yine yerel kadılar aracılığıyla yayımladığı fetvalar ile çıkarılan fetvanın sadece isyancılar ile ilgili olduğunu ve asla diğer Rumlara dokunulmaması gerektiğini

17 BOA, Cevdet Dahiliye (C. DH.), 28/1353; 43/2115.

kesin bir dil ile ilgililere ve halka bildirmiştir. Bu konuda birçok örnek vardır. Nitekim isyan bölgeleri dışında kalan Rumların isyan boyunca bir zarar görmemiş olması da bu emirlerin sıkı takip edildiğini göstermektedir.¹⁸ Mesela Kaptanıderyanın hayatını kaybettiği Sakız hadiseleri sırasında Sakız Muhafızı Abdi Paşa'ya yazılan bir emirde bile ısrarla eman verilmiş veya suçsuz kimselerin, bazı askerlerin kanun dışı uygulamalarına asla maruz bırakılmamaları emredilmiştir.¹⁹

İstanbul Rumları için tedbir amaçlı yayımlanan bir genelgede de yine hukukun içinde kalarak güvenliği sağlama isteği görülmektedir. Sultan II. Mahmud'un hiddetini de teskin etmeyi amaçlayan bir genelge ile Osmanlı'da Müslüman-gayrimüslim ilişkilerini ve Osmanlı himayesindeki gayrimüslimlerin durumunu belirleyen zimmî hukukun keskin bir şekilde uygulanması istenmiştir. Bilindiği gibi İstanbul'da da pek çok Rum yaşamaktaydı. Bunlardan bazıları adalardan gelip İstanbul'a yerleşen Rumlardı. Bu açıdan isyancılar ile ilişkileri bulunuyordu. Diğer taraftan isyanın başlaması akabinde Ortodoksların en büyük dini liderinden de isyancıları engellemesi talep edilmiş ve sonuç alınamamıştı. Bu durum payitaht İstanbul'u da doğrudan tehdit altına alıyordu. İstanbul'da meydana gelmesi muhtemel bir hareketlilik, Müslüman ve Hristiyanlar arasında büyük kıyımlara neden olabilirdi. Bunun için Devlet, zimmî hukukun teorik olarak öngördüğü ve uzun zamandan beri terkedilmiş bazı uygulamaları yeniden hayata geçirecektir. Müslüman bir toplumda yaşayan gayrimüslimlerin hak ve ödevlerini belirleyen zimmî hukuk çeşitli yönleri ile tartışılabilir. Ancak neticede taraflar arasında benimsenen ve ayrıca iç hukuku düzenlediği için devletlerarası müdahaleye açık olmayan bir hukuktan ve uygulama biçimi de devletin daha doğrusu Sultan'ın sorumluluğundaydı.

Sultan II. Mahmud, Osmanlı Devleti'nin zimmî reayasına karşı o güne kadar takınılan müsamahanın da bu isyanda payının olduğu zehabına kapılmıştı. İsyandan üç ay sonra 28 Haziran 1821'de Kaptanıderya, Yeniçeri Ağası, Cebecibaşı, Lağımcıbaşı ve Bostancıbaşı olmak üzere bütün kurumlara yayımladığı ferman ile gayrimüslimlere geleneksel olarak uygulanan müsamaha sınırlarını yeniden belirliyordu.

Yayımlanan ferman ile daha önce İstanbul'da sur içinde katır ve beygirle dolaşma ve silah taşıma ruhsatına sahip olan zimmilere (Rum ve diğer

18 BOA, C. DH., 14/690; Cevdet Zabtiye (C. ZB.), 18/897.

19 BOA, Ayniyat Defteri, Nr. 576, s. 24.

gayimüslim cemaatlere) bir güvenlik tedbiri olarak yasak getiriliyordu. Bu yasak İstanbul'daki Rum ve Ermeni patriklikleri ile Hahambaşılığına bildirilirken; Üsküdar Galata, Beyoğlu hatta Büyükdere'ye kadar olan zimmîlerin ellerindeki binek hayvanlarını piyasa değerinden Müslümanlara satmaları isteniyordu.²⁰ Tabi arkasından silahların toplanması ve güvenliği bozma ihtimali olan belli yaşın altındaki işsiz-güçsüz Rum gençlerinin İstanbul'dan sürülmesi gelecekti. İstanbul'da başvurulmuş bu tedbirler, sadece II. Mahmud'un saltanatının tehlike altında olması korkusu ve fevri kararları olarak izah edilemez. Bütün veriler, adalarda yaşanan isyan ve katliamların başkenti de etkileme endişesiyle bunların güvenlik tedbiri olarak alındığını kanıtlamaktadır. İstanbul'a girip çıkanların kontrolünü amaçlayan bir kadı ilamında da kimliksiz ve isyan ile ilişkisi muhtemel, kılık değiştiren bazı casusların İstanbul'a gelip gittikleri ileri sürülmektedir. Önerilen tedbir İstanbul'a girip çıkacaklara geldikleri yerdeki kadıdan ücretsiz alacakları mühürlü bir belgenin verilmesidir. Böylece şüpheli şahısların ahali arasında dolaşması engellenecektir. İlam'da özellikle uygulamanın "başka devletlerde de olduğuna" dikkat çekilmesi, aslında bu önlemin de hukuk içinde alınmak istendiğinin delilidir.²¹ İsyana başladıktan sonra Divan tercümanı gibi Rum asıllı görevliler ile hasta ve yaşlı ruhsat sahiplerinin istisna edilmesi de alınan sıkı kararların tamamen güvenlik amaçlı olduğunu ve tehlike oluşturmayanları kapsamadığını göstermektedir. Ancak isyanın büyümesi, adalardaki Müslüman ahalinin katledilmesi, İstanbul'da yeni heyecanlar meydana getirince acil bazı kararlar alınıp yeni müsadere ve sürgünler de yapılacaktır. Fakat hükümet mümkün olduğunca yerlerinden edilenlere gidecekleri yerlerde yaşama imkânı hazırlamayı ihmal etmemiştir. Zaten çıkarılan ferman isyan ile ilişkisi olan ve olması muhtemel olanları içermekteydi. İsyanı bulaşmamış olanların sadece güçlü kefaletle sürgüne tabi tutulmaması emredilmişti.²²

O güne kadar imtiyazlı bir sınıf olan Fenerli Rumlar, devlet nezdindeki itibarlarını büsbütün kaybettiler. Hatta onlara yakın olan Müslüman devlet adamları bile gözden düştü. Korkusundan isyancılar hakkında afaroz ilan eden Rum Patriği V. Grigorios da Filiki Eteryaya ile iş birliği yaptığı ve görevini yerine getirmediği; ayrıca isyana destek veren din adamları üzerinde nüfuz kullanmadığı gerekçesiyle Patrikhane önünde idam edildi.²³ Rum isyanı

20 BOA, Ayniyat Defteri, Nr. 573, s. 48.

21 BOA, C. DH., 48/2373, 103/5138.

22 Bu konuda Eflak Voyvodası ile Silistre valisi Selim Paşa arasındaki bir yazışma için bk. BOA, HAT, 872/38770.

23 Mustafa Cezar-Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 2880; Zeki Arıkan, "1821

dolayısıyla İstanbul'da başvuru en büyük tedbir patriğin idamıydı. Rusya'nın protestosuna neden olan bu idam da Osmanlı devlet sistemi içinde iç hukuka dayandırılmıştı. Rus büyükelçi asılma olayını protesto edince Osmanlı Reisülküttab'ı büyükelçiye; "Rus Çarı Büyük Petro'nun da geçmişte kendi topraklarından patrikhaneyi lağvetmiş olduğunu" hatırlatmıştır.²⁴ Ancak devlet bu konudaki asıl yaklaşımını Reisülküttabın İngiliz büyükelçisi Stanford Canning ile yaptığı görüşmede ortaya koyacaktır.

Görüşmede Elçi, Reisülküttab'a "Patriğin idam edilmesinin tamamen devletin iç işlerine ait bir husus olduğunu ve kimsenin müdahil olmaması gerektiğini söyledikten sonra; dışarıda dolaşan dedikodulara cevap vermek için kendisinin de sebebini öğrenmek istediğini diplomatik bir dil ile sormuştur. Reisülküttap, "biz de bu dedikoduların farkındayız. Güya 'Osmanlı Devleti, Patriği Hristiyanları tahkir etmek için idam etmiştir' denilmektedir. Fakat bu sözlerin münasebetsiz yalanlardan olduğunu söylemeye bile hâcet yoktur" dedikten sonra, Patriğin idamını şöyle açıklamaktadır. Patrik devlete karşı sabit olan bir suç işlemiştir. Milletinin öncüsü olmak hasebiyle söz ve nasihatleri milleti üzerinde tesirliydi. Rum meselesine vakıf olduktan sonra dinî ve mezhebî bakımdan cemaatine lazım gelen telkinleri yapıp onları yola getirmesi, isyan çıkmadan meseleyi halletmesi mümkündü ve bu da göreviydi. Oysa Patrik, milletini durdurmak şöyle dursun bizzat isyanlarına ön ayak olmuştur. Yerli ve yabancılar ile Rumların içinde devlete sadık kimselerden alınan istihbarat neticesinde, isyanda suçu sabit görüldüğünden idam edilmiştir."²⁵ Aynı görüşmede sorulan sorularda Reisülküttab'ın gayrimüslim Hristiyanlar için bundan sonra yapılacak muamelede hukuk içinde kalacağını; Osmanlı Devleti'nin İseviliğe bugüne kadar nasıl muamele ettiyse bundan sonra da ebediyen aynı şekilde davranacağını, hatta isyancıların af dilemeleri halinde her şeyin eskisine döneceğini beyan etmesi anlamlıdır.²⁶ Akdeniz ile Karadeniz arasında ticaret yapan Rum tüccarları isyan yüzünden ticaretlerinin kesilmesi üzerine devlete faaliyetlerini sürdürmek üzere müracaat etmişlerdir. Bunun üzerine isyan devam ederken bile devletin bazı şartlar dahilinde onlara ticaret izni vermesi, isyancı ile işinde gücünde olan sıradan reayanın birbirinden ayrıldığını gösteren bir başka uygulama örneğidir.²⁷

Yunan İsyanının Başlangıcı", *Askeri Tarih Bülteni*, Şubat 1987, S. 22, s. 101-102.

24 Clogg, *age.*, s. 25.

25 BOA, HAT, 924/40152.

26 BOA, HAT, 924/40152.

27 BOA, HAT, 686/33311.

2. Sakız Olayı Sırasında ve Sonrasındaki Hukuk Arayışları ve Fetvalar

Rum İsyânında iki büyük hadise yaşanmıştır. Birincisi Mora yarımadasında on binlerce Müslümanın katledilmesine sebep olan 1821 Tripoliçe olayıdır. Diğeri ise isyanı bastırmak için hazırlanıp denize çıkarılan donanmaya Sakız Adası önlerinde 18 Haziran 1822'de yapılan sabotaj hadisesidir. Avrupa devletlerinin duyarsızlığına rağmen birinci hadisenin akabinde devlet hukuku terk etmemeye özen göstermiş ve bunu sürekli yabancı elçilere de deklare ederek, doğrudan af dileyip isyandan vazgeçecekleri de eskisi gibi zimmî hukukun uygulanacağını ilan etmiştir.²⁸

Sakız hadisesi akabinde yayımlanan fetvalar da devletin hukuk içinde kalmaya çalıştığını göstermektedir. Sakız önlerinde demirli Osmanlı Donanmasına Rum isyancıların yaptıkları sabotajda Kaptanıderya Ali Paşa'nın içinde bulunduğu beylik gemisi ateş almış ve o gemisini terk ederken üzerine düşen gemi direği altında kalarak denizde ölmüştür. Bu büyük hadise gerek donanmada ve gerekse Sakız adasındaki askerler üzerinde büyük etki yaratmıştır. Başiboş kalan asker ve gönüllüler sağa sola saldırmaya başlamış ve sıradan bazı Rum köylülerini esir almışlardır. Tamamen emir komuta dışında cereyan eden bu hadiseden sonra ele geçirdikleri esirleri pazarda satmak veya İstanbul gibi daha büyük pazarlara götürmek isteyenler olmuştur. Sakız hadisesinin Osmanlı Devleti'nde büyük yankılar yaratmasına ve isyancılara avantajlar sağlamasına rağmen devlet, yayınladığı fetvalar ile daha önceki fetvalara aykırı olarak ele geçirilenlerin esir edilmesini ve satılmalarını yasaklamıştır.

Çanakale Boğazı Muhafızı Mustafa Paşa, İstanbul'a yazarak, Kaptan Paşa'nın ölmesi ve olayların kontrolden çıkması akabinde bazı askerlerin eman verilen halktan aldıkları esirleri Boğaz önlerine getirip buradan geçiş izni istediklerini bildirip bu konuda ne yapması gerektiğini sormuştur. Aslında normal şartlarda buna izin verilmemesi gerektiğini de hatırlatan Mustafa Paşa, olayın sıcaklığından dolayı meydana gelebilecek karmaşayı önlemek adına; esirlerin geçirilip geçirilmeme konusunda tereddütler yaşadığını yazmaktadır. Sadaret de meseleyi Meşihat'a bildirip Şeyhülislam'dan bu konuda fetva talep ederek, masum halka karşı yapılanları hukuk ile önlemek istemiştir. Nitekim şeyhülislamlıktan alınan iki fetvada; bunların "hür reaya" oldukları ve alınıp satılmalarının asla meşru olmadığı ifade edilmiştir. Bu konuda Şeyhülislam'dan alınan fetva Mustafa Paşa'ya gönderildiği

28 BOA, HAT, 889/39279.

gibi taşradaki diğer kadılıklara da tamim edilmiştir. Ayrıca elinde bu tür esir bulunanların derhal esirleri bırakmaları ve hatta doğrudan yetkililerce alınıp memleketlerine iadeleri için Sakız Muhafızı ile irtibata geçilmesi emredilmiştir. Fetvanın, hala elinde esir bulundurmaya devam edeceklerin kulaklarına gidecek şekilde, Sakız ahalsinin esir olarak alımı, satımı veya yatağa alınmasının haram olduğunun yayılması da tavsiye edilmiştir. Bazı çapulcuların veya başsız kalan askerlerin ele geçirdikleri insanları esir olarak izinsiz İstanbul'a kadar götürüp satma ihtimallerine karşı da sıkı tedbirlere başvurulmuştur. Çanakkale Boğazından geçirilmemeleri için verilen emirler yanında şeyhülislamın fetvası İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar kadılıkları ile Gümrük Emni'ne ve Esirciler Kethüdasına da gönderilmiştir. Yayınlanan fetvalar, yaşanan olayı tamamen tasvir etmekte ve anlaşılır açık bir ifade kullanmaktadır.

Sakız hadisesinden sonra çıkarılan birinci fetvada, kendileriyle anlaşma yapılan veya izin verilen gayrimüslimlerin vilayetleri, Müslümanlar tarafından basılıp, halkının esir edilmesinin dini açıdan mümkün olmayacağı açıkça beyan edilmektedir. Ayrıca buralardan esir olarak alınan kadınların asla cariye hükmünde kabul edilemeyeceği de söylenmektedir. İkinci fetvada ise, savaşılan bölgelerden olsa bile kendileriyle anlaşma yapılmış ahalinin kadınlarının da esir edilmeleri veya satılmalarının asla caiz olmadığı beyan edilmektedir.²⁹ Unutulmamalıdır ki Osmanlı hukuk siteminde fetvanın "caiz olmadığı" beyanı bir tavsiye değil, uyulması gereken bir kuraldır.

Bu son fetvalar göstermektedir ki, devlet hem idari ve hem de hukuki ve dinî imkânları kullanarak isyana karışmayan Sakız halkını korumaya çalışmıştır. Buna rağmen bu tür karmaşalardan istifade etmeye kalkanların olduğu da açıktır. Lakin onların irtikâp ettikleri suçların doğrudan idareye ve idarecilere mal edilmemesi gerekmektedir. Bu fetvaların dışında konu ile alakalı pek çok belgelerde gördüğümüz kadarıyla, Sultan ve üst yöneticiler isyancılar ile halkı ayrı tutmaya gayret etmişlerdir. Bu konuda fermanlar yayınlanmış hatta mahkeme kararları çıkartılmıştır. Mesela daha başlangıçta, Sakız isyancıları konusunda çıkarılan fetvanın Midilli gibi diğer ada ahalsi için de geçerli olduğunu ileri süren bazı soyguncuları engellemek için Kaloniye Kadısı Seyyid Hüseyin'den İstanbul'a kadar bir mahkeme ilamı gelmiştir. 9 Ağustos 1822 tarihli kadı ilamında hükmün sadece isyan eden Sakızlılar için olduğu; oysa o güne kadar Midilli ahalsinden en ufak bir

29 BOA, HAT, 846/37993.

isyân hareketi olmadığı, olanlar varsa da güvenlik kolları tarafından derhal gereken işleme tabi tutulduğu, dolayısıyla, isyancılar için çıkarılan söz konusu fetvanın Midilli halkı için geçerli olmadığı ifade edilmektedir.³⁰

Sonuç

Osmanlı Devleti Rumların son yıllardaki hazırlıklarını gözlemlemesine rağmen beklemediği bir tarihte büyük bir isyân ile karşı karşıya kalmıştır. Üstelik 19. yüzyılın başında büyük devletlerin Osmanlı Devleti ile ilgili niyetleri, kendi aralarındaki ittifak ve rekabetleri Rum isyânı için büyük bir fırsat doğurmuştur. İsyânı devletin egemenliğine karşı sebepsiz bir başkaldırı olarak görmüştür. Müslüman, Yahudi ve diğer din ve mezheplere mensup adalardaki on binlerce vatandaşının ölümüne sebep olan olayları terör olarak değerlendiren Osmanlı Devleti bunu aynı zamanda payitahtına yönelmiş bir tehdit olarak algılamıştır. Devlet, doğrudan egemenliğini hedef alan bu olaylar karşısında savunma refleksleri geliştirirken iki yöntem takip etmiştir. İsyânı teşvik eden devletler ile diplomasiyi sürdürmek, isyancılar ile hukuk içinde mücadele etmek. Bu maksatla yapılan askerî faaliyet ve alınan diğer tedbirlerde ya carî hukuktaki prensiplerine uyulmuş veya yargı hükmü niteliğinde olan fetvalar alınarak hukuk içinde kalmaya özen gösterilmiştir. Bunun yanı sıra dünyada benzeri hadiseler karşısında egemen devletlerin uygulamaları da gözden ırak tutulmamıştır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),

Kamil Kepeci Defterleri (KK): 59, s. 4.

Hatt-ı Hümayun (HAT): 686/33311; 872/38770; 889/39279; 924/40152; 1317/51338.

Mühimme Defterleri (MD): 239, s. 39, hüküm 150.

Cevdet Dahiliye (C. DH.): 14/690; 28/1353; 43/2115; 48/2373, 103/5138; 846/37993.

Cevdet Zabtiye (C. ZB.): 18/897.

Ayniyat Defteri Nr.: 573, s. 48; 576, s. 24.

³⁰ BOA, C. ZB., 18/897, 21.11.1237.

Sürelî Yayınlar

The Times, 8 Mayıs 1821.

Kaynak Eserler

Şanizade Ataullah Efendi, *Tarih*, III, İstanbul 1284.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Arıkan, Zeki, “1821 Yunan İsyanının Başlangıcı”, *Askerî Tarih Bülteni*, Şubat 1987, S. 22, s. 101-102.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

Cezar, Mustafa, Seroğlu, Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, Türk Tarihi Kurumu, Ankara 2021.

Kurşun, Zekeriya, *Kaptanıderya Nasuhzade Ali Paşa ve Rum İsyanı*, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

Millas, Herkül, *Yunan Ulusçuluğu'nun Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul 2020, 5. baskı.

Özdemir, Yavuz – Çiydem, Erol, “Osmanlı Coğrafyasında İlk Devrimci Örgüt: Philiki Eteryá”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C 7, S. 14, Aralık 2017, s. 24-45.

Clogg, Richard, *Yunanistan'ın Kısa Tarihi*, çev. Dilek Şendil, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2018, 2. baskı.

Slade, Adolphus, *Kaptan Paşa*, çev. Osman Öndeş, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1973.